

РЕЦЕПЦІЯ ІДЕОЛОГЕМИ «МОСКВА – ТРЕТІЙ РИМ» В РОСІЙСЬКІЙ БОГОСЛОВСЬКІЙ ДУМЦІ 20-30-х рр. ХХ ст.

Постановка проблеми. Однією з важливих проблем, яка постала перед сучасною Росією, є пошук власної ідеології, яка б обґрунтувала місце та значення Росії в сучасному світі. Аналіз наукової та публіцистичної літератури дозволяє побачити зростаючу популярність ідеологемі “Москва – Третій Рим”, яка має пов’язати між собою різноманітні періоди російської історії та утвердити віру в особливу місію Росії серед інших народів та держав світу. Це завдання робить актуальним не лише дослідження сучасного стану зазначеної ідеологемі та можливостей її практичного застосування, але й актуалізує дослідження джерел та процесу трансформації ідеологемі “Москва – Третій Рим” впродовж XVI – ХХ ст. Важливим періодом в розробці ідеологемі “Москва – Третій Рим” стали 20-30-ті рр. ХХ ст., коли в умовах еміграції російські богослови зробили спробу досягнути процес формування та трансформації даної ідеологемі з метою пояснення приходу більшовиків до влади в Росії. Було запропоновано низку положень, які сучасними дослідниками сприймаються як беззаперечні.

Стан розробленості теми. Аналіз сучасної наукової літератури засвідчує, що цей період вивчення ідеологемі “Москва – Третій Рим” є недостатньо дослідженим. В загальному вигляді аналіз ідей М.Бердяєва, А.Карташова, Г.Флоровського, М. Зернова подано в працях істориків Н.В. Сініціної, О.А. Бауер та Є.С. Шушпанова.

Об’єктом нашого дослідження є відображення ідеологемі “Москва – Третій Рим” в російській філософсько-богословській думці. **Предмет** – рецепція ідеологемі “Москва – Третій Рим” в російській богословській думці 20-30-х рр. ХХ ст. **Мета** роботи полягає у комплексному філософсько-релігієзнавчому аналізі

* Галіченко М.В. – викладач кафедри філософії та соціально-гуманітарних наук Херсонського державного університету.

основних підходів до розуміння ідеологеми “Москва – Третій Рим” в працях російських богословів діаспори 20-30-х рр. ХХ ст. Досягнення поставленої мети обумовило постановку таких завдань: з’ясувати, яке місце посідає ідеологема “Москва – Третій Рим” в спадщині російських богословів діаспори; встановити наступність та взаємовпливи в їх роботах, спільне та відмінне в сприйнятті ідей інока Філофея та тих наслідків, які вони спричинили.

Основний зміст статті. Після приходу до влади в 1917 році більшовиків значна кількість дореволюційних наукових кадрів суспільно-гуманітарного профілю та релігійних діячів були змушені мігрувати до країн Європи та Америки, створивши там діаспору, яка активно включилася в розробку ідеологеми “Москва – Третій Рим”. В 20-х роках м. ст. багато науковців, які опинилися за кордоном були змушені шукати для себе нову роботу, мандрувати з країни в країну, щоб гарантувати власну безпеку, шукати спонсорів та видавництва. Можливо цим можна пояснити відсутність в цей період значних праць присвячених проблемі “Третього Риму”. Лише в 1929 році в Гамбурзі (Німеччина) вийде перше видання праці Х.Шедер “Москва – Третій Рим”. Це видання буде сприяти появі та розвитку в Європі інтересу до середньовічної історії Росії, а також стане основним для цитування в багатьох наступних роботах з даної проблематики, зокрема, в Радянському Союзі робота стане відомою завдяки зусиллям Я.С. Лурье в кінці 50-х років ХХ століття. Робота Х. Шедер продовжувала традицію російської дореволюційної науки, використовуючи ідеї М.О. Дьяконова, В.М. Малініна, П.П. Мілюкова. В ній окреслювались передумови появи ідеологеми, твори, які контекстуально збігаються з нею, а також розглядався розвиток зазначеної ідеологеми до кінця ХІХ століття. Автор завершила працю питанням: Чи зник після 1900 року старий дух п’ятнадцятого століття? Таким чином актуальним залишилося питання щодо можливих трансформацій та перспектив використання ідеологеми “Москва – Третій Рим” в реаліях ХХ століття.

Центром розробки проблем, пов’язаних з ідеологемою “Москва – Третій Рим”, став Свято-Сергіївський православний богословський інститут. В ньому в різний час працювали усі найвизначніші богослови російської діаспори, праці яких з’являлися на сторінках православного журналу “Шлях”. Саме на сторінках цього видання вперше будуть надруковані основні ідеї російських богословів, присвячені ідеологемі “Москва – Третій Рим”.

В 1936 році в журналі “Шлях” була надрукована стаття доктора філософії Оксфордського університету М.М. Зернова “Москва – Третій Рим”. Він

стверджував, що ідея “Москва – Третий Рим” є найбільш виразною характеристикою Російського православ’я. На цій ідеї зросли покоління православних християн, на ній побудовано Московське царство, в ній шукали своє натхнення старообрядці, вона досі має глибокий, хоча й неусвідомлений, вплив на російський народ. Ця ідея була мало дослідженою через нелюбов лібералів до візантійської спадщини, а офіційного богослов’я - до старовірів [Зернов Н. Москва – Третий Рим // Путь. – 1936. – № 51. – С. 4]. Можна побачити, що Зернов є незнайомим з досягненнями попередньої історіографії через своє упередження в тому, що справжнє дослідження історії церкви можливе лише в діаспорі. Появу ідеї “Москва – Третий Рим” спровокувало падіння Візантії та віра духовенства у єдність православної церкви та імперії. Саме тому ідеологема “Москва – Третий Рим” є результатом діяльності всієї церковної повноти. Проте її утвердження є результатом перемоги “йосифлян” над “нестяжателями”. “Йосифляни” проголосили необмеженість влади царя та вважали російське православ’я єдиним істинним варіантом християнства [Зернов Н. Москва – Третий Рим // Путь. – 1936. – № 51. – С. 10]. Саме їх трактування християнства призвело до переважання обрядовості, боротьба за збереження, якої призведе до розколу XVII століття. Важливим аспектом даної статті є ідея Зернова щодо того, що ідея “Москва – Третий Рим” породила в російському суспільстві три течії наслідування: старовірів, слов’янофілів та Оптинських старців, а також народників та більшовиків [Зернов Н. Москва – Третий Рим // Путь. – 1936. – № 51. – С. 15-16]. Ідея про зв’язок між ідеологемою “Москва – Третий Рим” та старообрядництвом потім буде розвинена в працях А.В. Карташова, Г.В. Флоровського, М.О. Бердяєва. Головним завданням Росії на майбутнє є побудова такої моделі відносин, коли християнські цінності не будуть потребувати сильної державної влади та її використання для їх утвердження. Саме тоді Росія стане справді “Третім Римом”, останнім царством на землі.

Складне трактування ідеї “Третього Риму” можна побачити в праці Г.В. Флоровського “Шляхи російського богослов’я”, надрукованій в 1937 році в Парижі. Богослов розглядає історію російської церкви в її зв’язку з традиціями Візантійської імперії. “Русь прийняла хрещення від Візантії. І це одразу визначило її історичну долю, її культурно-історичний шлях”, - пише він [Флоровский Г.В. Пути русского богословия. – К., 1991. – С. 9]. Нове відродження культури та релігійного життя у Візантії XIV століття за посередництва південних слов’ян починає впливати на Московське князівство, проте воно вже припадає на період кризи у відносинах між Москвою та Константинополем. На думку Флоровського, ця криза була пов’язана зі зростанням могутності Московської держави, пробудженням національної та політичної самосвідомості, а також прагнення до церковної самостійності. Вирішальним моментом у взаємовідносинах є Флорентійська унія. Саме вона

дозволяє проголосити самостійність Російської церкви, важливість якої лише підкреслило падіння Константинополя. Саме в апокаліптичних переживаннях, які посилила загибель Візантії, вбачає Флоровський перші риси теорії “Москва – Третій Рим”. В Філофея вона постає винятково в есхатологічному змісті. Візантійська традиційна есхатологія пов’язує у собі апокаліптику та хіліазм, які у російському варіанті втрачають свою стрункність. Переважаючим настроєм російської церковної думки, за Флоровським, є апокаліптичний мінор, який у Філофея характеризується очікуванням швидкого завершення історії. Москва є не стільки “Третій Рим”, скільки останній, тобто з неї починається остання епоха в історію людства [Там само. – С. 14]. Саме тому і треба докласти всіх зусиль для збереження чистоти віри та правди, бо інакше царство не буде триматися довго. Це основний мотив його звернення до великого князя Івана III. Але згодом в трактуванні ідей Філофея починає домінувати хіліазм, за яким всі царства зійшлися в Московському, а московський правитель є єдиним «всесвітнім царем». Таким чином, стверджує Флоровський, Москва постає не як новий “Третій Рим”, а лише є заміною другому. Греки знаходяться у полоні турків, а тому їх віра є зіпсованою. Лише Російське православ’я є справжнім християнством. Таким чином, національне починає домінувати над вселенським. Внаслідок цього швидко зникає інтерес до Візантії. Головним стає національне утвердження перед Заходом. І Захід почне це використовувати у міжнародних відносинах, проголосивши Візантію спадщиною Москви.

Наприкінці XVI століття ідеологема “Москва – Третій Рим” знайде своє політичне втілення в обґрунтуванні запровадження патріархії. Це, на думку Флоровського, символізує остаточний розрив з Візантією, а також перемогу царства над церквою [Там само. – С. 28]. Остаточним завершенням активного використання ідеологеми “Москва – Третій Рим” стає XVII століття, коли в наслідок реформ Нікона російська православна церква переживає розкол. В очах старообрядців Москва перестає грати особливу роль останнього царства, адже цар, який має сприяти підтриманню чистоти віри, сприяє релігійним нововведенням греків, які є носіями зіпсованого православ’я. Старообрядці втілювали хіліастичну віру в «земне царство», яким є Московська держава. Таким чином “Третій Рим” перестав існувати, а четвертого вже не буде, отже свята історія завершена і наступає царство Антихриста. Есхатологізм сягає свого завершення тому, що Антихрист підпорядковує собі і царство і священство [Там само. – С. 56]. В релігійному житті Росії з’являється нова тенденція – втеча з історії, ігнорування змін, намагання побудувати ідеальне суспільство. Ця ідея буде пізніше розвинена в поглядах М.О. Бердяєва.

Тема “Третього Риму” знаходить своє продовження в творчості професора Свято-Сергіївського православного богословського інститута в Парижі А.В. Карташова. В його творчості спостерігається отождоження “Третього Риму” зі “Святою Руссю”. В 1936 році в журналі “Шлях” була надрукована стаття Карташова “Російське християнство”, в якій була висловлена думка проте, що особливістю російського християнства є беззаперечна віра в можливість побудови царства Божого на землі. “Російські християни всією душою прагнуть звести небесний Єрусалим на землю, аби усе земне життя – в добуванні хлібу, в їжі, побудові будинку, сім’ї, господарства, держави – було освячене молитвами та благодіяннями церкви... поступово в упорядкуванні своєї землі, в створенні на ній великого державного тіла, повністю вкритого храмами вони побачили втілення царства Христа на землі та назвали свою землю Свята Русь” [Карташев А. Русское християнство // Путь. – 1936. – № 51. – С. 28].

В 1938 році Карташов друкує лекцію “«Свята Русь» в шляхах Росії”, яка потім увійде до його праці “Відновлення Святої Русі”. В цій праці він вже показує на прикладі історії Російської православної церкви еволюцію уявлень про побудову царства Божого на землі – Святої Русі. “Свята Русь виправдала свою претензію на практиці. Вона взяла на себе героїчну відповідальність захисниці православ’я в усьому світі, вона постала в своїх очах світовою нацією, бо Московська держава раптово стала останнім носієм, захисницею та сосудом царства Христового в історії – “Третім Римом”, а четвертого вже не буде... Коли Свята Софія перетворилася в мечеть, а вселенський патріарх став рабом султана, тоді містичним центром світу стала Москва – Третій та останній Рим... Ініційована ієрархією Москва долає рештки татарського панування. Тема “Третього Риму” стає офіційною державною ідеологією. Вище цих висот та ширше цих широт російська національно-релігійна свідомість по суті ніколи і не підіймалася... Народ, який насмілився, ще остаточно не здолавши влади Орди, без шкіл та університетів... вже вмістити духовну ношу та всесвітню перспективу Риму, тим самим показав себе здатним стати внутрішньо великим” [Карташев А.В. Воссоздание Святой Руси. – М., 1991. – С. 29, 36-40]. Проте, як наголошує Карташов, ідеал Святої Русі не вдається втілити на практиці через слабкість розвитку культурних інституцій, їх розвиток забезпечать лише реформи Петра I, які в свою чергу остаточно порушують симфонію між державою та церквою. Головною подією, що забезпечує поразку ідеологеми “Москва – Третій Рим”, стає політика царя Олексія Михайловича, яка завершується розколом Російського православ’я, який одночасно виступає і розколом національної свідомості народу. Проблема полягала в тому, що ідея “Третього Риму”, як ідея російської есхатологічної обраності, поєдналася з сприйняттям російським християнством матеріальності втілення Бога у світі. Саме тому, коли в процесі

реформи церковних книг Нікон розпочав запроваджувати грецькі зразки, широкі суспільні верстви сприйняли це як спробу поставити під сумнів чистоту самої віри Російського православ'я, а відповідно і претензії бути Третім Римом. Таким чином, політичні мотиви царя щодо зближення з іншими православними з метою взяти їх під опіку наштовхуються на есхатологічні уявлення, які панують в національній самосвідомості. В цьому, на думку Карташова, і полягає неможливість подолання розколу через усунення патріарха Нікона. Таке втручання влади у справи церкви остаточно робить неможливою симфонію світської та релігійної влади. Карташов вбачає в розколі політику греків, які помстилися Москві за її претензії вважати себе останнім православним царством, а також церковну автономію від Константинополя. “В 1667 році, - наголошує він, - посадили на лаву підсудних всю російську московську церковну історію, соборно засудили та скасували її”.

В праці “Нариси з історії Російської Церкви” Карташов звертається до ідеї М.Зернова щодо ідеологеми “Москва – Третий Рим” як результату протистояння йосифлян та заволжців. Філофей в нього виступає послідовником традиції йосифлян. Ідея про “Москву – Третий Рим” є завершенням йосифлянської історіографії: “треба визнати творчий здобуток величного досвіду сублімації московсько-імперського ідеалу, як творчої форми та оболонки найвищої в християнській (а тому і всесвітній) історії дороговказної зірки – Третього та останнього Риму” [Карташев А. В. Очерки по истории Русской Церкви. В 2-х т. – М., 1992. – Т.1. – С. 413-415]. Характерною особливістю праць Карташова періоду після другої світової війни є зміщення акцентів розгляду проблеми «Третього Риму» в напрямку розкриття в ній імперських устремлінь Москви.

Безперечно, в цьому можна побачити вплив імперіалістичного трактування ідеологеми “Москва – Третий Рим”, запропонованого М.О. Бердяєвим. Вперше в розгорнутому вигляді проблема “Третього Риму” постає в його праці “Витоки та смисл російського комунізму” (1937-1938 рр.), в якій він наголошує на існуванні взаємозв'язку між месіанськими ідеями “Москви – Третього Риму” та політичними ідеалами більшовиків. “І ось відбулося дивовижна в долі російського народу подія. Замість “Третього Риму” в Росії вдалося втілити “Третій Інтернаціонал” і на “Третій Інтернаціонал” перейшло багато рис “Третього Риму”. “Третій Інтернаціонал” теж є священне царство. Воно теж засноване на ортодоксальній вірі. На Заході погано розуміють, що “Третій Інтернаціонал” не є Інтернаціонал, а російська національна ідея. Це є трансформація російського месіанізму” [Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. – М.,1990. – С. 117-118]. Відтак Бердяєв йде в загальному руслі світоглядних орієнтирів діаспори, яка після шоку від приходу до влади в Росії більшовиків та спроб пояснення їх успіхів, приходиться до думки про історичну обумовленість зазначеної події, а тому й необхідності її розгляду в контексті

становлення російської державності. Із-за цього у вступі до праці “Витоки та смисл російського комунізму” мислитель зазначає, що доктрина щодо Москви як “Третього Риму” стає ідеологічним базисом створення Московського царства. Царство збиралося та оформлювалося під символікою месіанської ідеї. Належність до російського царства визначалася за сповіданням істинної православної віри, а тепер належність до Радянської Росії визначається сприйняттям на віру постулатів комунізму. Московське православне царство у Бердяєва є тоталітарним, в якому церква виконує лише службову функцію. В цьому і є головна проблема, адже цар, за словами Івана Грозного, має не лише правити державою, але і рятувати душі підданих.

Актуальним в трактуванні ідеологеми “Москва – Третий Рим” Бердяєва є спроба пояснення її через дослідження елементів національної релігійної самосвідомості. Він наголошує, що для росіян характерним є догматизм, аскетизм та здатність до жертвності заради віри, а також переважання релігійної енергії над можливостями її реалізації в соціальному житті. Саме тому росіяни завжди постають або ортодоксами, або еретиками, вони - або апокаліптики, або нігілісти. Саме в цьому Бердяєв вбачає причину розколу XVII століття, а народників та комуністів розглядає як наступників старовірів. З цих роздумів Бердяєва можна запропонувати спробувати розглянути російську історію крізь призму протиборства двох суспільних систем, які однаково впевнені в своїй місії. Звідси постає питання, яке є актуальним для сучасного періоду вивчення ідеологеми “Москва – Третий Рим” й яке полягає в необхідності розмежування месіанізму та місії для розуміння трансформації змісту даної ідеологеми впродовж XVI-XXI століть.

Після другої світової війни відбудеться зміщення акцентів у сприйнятті Бердяєвим ідеологеми “Москва – Третий Рим” від тоталітарного до імперського змісту, який був відсутній в працях філософа 30-х років XX століття. Зокрема, в праці “Витоки та смисл російського комунізму” він писав: “Імперія із її західним типом державного абсолютизму найменше втілювала ідею “Третього Риму”... Зіткнення між ідеєю імперії, могутньої держави військово-поліційного типу, та релігійно-месіанською ідеєю царства, яке походило в прошарок народу, який згодом стане інтелігенцією... , зіткнення між свідомістю імперії, носієм якої буде влада, та свідомістю інтелігенції стане основним для XIX століття” [Бердяєв Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. – С. 14]. В 1946 році виходить друком праця “Російська ідея”, в якій зазначається: “В духовних віршах Русь – всевіт, російський цар – цар над царями, Єрусалим – це Русь, а Русь там, де істина віри. Російське релігійне покликання, покликання виняткове, пов’язане з силою та величчю російської держави, з винятковим положенням російського царя. Імперіалістична спокуса входить в месіанську свідомість” [Бердяєв Н.А. Русская идея. Основные

проблемы русской мысли XIX века и начала XX века // Вопросы философии. – 1990. – № 1. – С. 79-82]. Зважаючи на популярність Бердяєва в науковому та публіцистичному середовищі Заходу, значну кількість перекладів його праць, а також наростання напруги між США та СРСР на фоні розгортання «Холодної війни» ідея про імперську сутність Москви та її месіанську свідомість спричинила широку дискусію як в середовищі діаспори, так і між радянськими та закордонними вченими. Таким чином, еволюціонуючи, ідеї російських богословів продовжать визначати підходи до вивчення ідеологеми «Москва – Третій Рим» і в наступні десятиліття XX століття.

Висновки. Ідеологема «Москва – Третій Рим» посідає важливе місце в спадщині російських богословів діаспори 20-30-х років XX століття. Їх єдне сприйняття зазначеної ідеологеми як найважливішої ідеї російського православ'я, яка визначила розвиток російської православної церкви та Російської імперії. Саме через дослідження ідеї про Москву як «Третій Рим» можна осягнути причини російського церковного розколу, утвердження самодержавства, підпорядкування церкви державі, а також появу опозиційних рухів, остаточною втіленням яких стає російський комунізм. Відмінності у трактуванні ідеологеми «Москва – Третій Рим» пов'язані з різницею у сприйнятті взаємозв'язку між релігійними та політичними мотивами, закладеними у формулі Філофея, а також відмінностями розуміння співвідношення національного та вселенського у російському месіанізмі.

А н о т а ц і ї

Стаття Галіченка М. В. «Рецепція ідеологеми «Москва – Третій Рим» в російській богословській думці 20-30-х рр. XX ст.» присвячена дослідженню поглядів російських богословів щодо ідеологеми «Москва – Третій Рим». Автор доводить, що ідеологема «Москва – Третій Рим» посідає важливе місце в спадщині російських богословів діаспори та дає можливість дослідити історіософію розвитку російської держави та церкви.

Ключові слова: православ'я, ідеологема, церква, есхатологія, месіанізм, імперія.

Статья Галиченко М.В. “Рецепция идеологии “Москва – Третий Рим” в русской богословской мысли 20-30-х гг. XX в.” посвящена изучению взглядов русских богословов относительно идеологии “Москва – Третий Рим”. Автор доказывает важное значение в наследии русских богословов диаспоры идеологии “Москва – Третий Рим”, которая позволяет изучить историософию развития российского государства и церкви.

***Ключевые слова:** православие, идеология, церковь, эсхатология, мессианизм, империя.*
